

Kuenda cha na sana'a tiñu sa'an ñuu. ¿In cha ndiseka ra kumi tiñu chi ñivi ñuu?

*Teaching of the indigenous languages
A historical debt that the Mexican state?*

Hermenegildo F. López Castro

Kuenda cha na sana'a tiñu sa'an ñuu. ¿In cha ndiseka ra kumi tiñu chi ñivi ñuu?*

*Teaching of the indigenous languages
A historical debt that the Mexican state?*

Hermenegildo F. López Castro**

RECIBIDO: 10 de abril del 2025 | APROBADO: 22 de mayo del 2025

DOI: <https://doi.org/10.22201/puedjs.29927099e.2025.4.1.6>

Ui uni tu'un:

¡Na sana'a tiñu sa'an ñi ñuu, ku'a cha io costumbre ku'a cha saxiniñi ta na kunda tu'un ñuuya nu tutu sakua'a ve kuati Ñu'u Ñuko'yo!. Vati sa'an ñivi ñuu kua'a jaan cha va'a ndisochi ta kuu va tindeechi chiyo viti cha cha ni naa cha va'a chakoo ñuo ta ni tui ndi'i cha ña va'agan tava, cha cha'ni mao chi ta'o, tava cha kui'na inigan, chi sa'an ñuuyo va sana'ayo chi ñivi ta va kotoñi ñaa cha'a iochi cha va saka'nuñi ku'a cha ioyo cha kuo ñivi ñuu ta ku'a cha ka'an ñuo sa'an ñuo; tu'un cha ni tai nu tutua, kati tu'unchi chiyo ñaa ku'a saxini ñivi ñuu io Ñuu Okoyo, na koto tiñu ñaa ku'a io ñuo chi sa'anyoa. Kuenda cha va sana'añi sa'an ñuu Ñu'u Ñuko'yoya nini vati ketachi ve'e nu sakua'a ve kuati ta na tiso va'a ndikochi ndi'i cha ña va'a ni tui tichi ñuo na nde'o ku'a cha io ñivi ñuu viti.

Tu'un nini: Tu'un cha sana'a, Sa'an ñivi ñuu, Ñuu, Cha ndiseka Ñuko'yo, Ku'a cha saxinio

Abstract

Let the teaching of indigenous languages, culture, and worldview be part of public education programs in Mexico! Starting from the fact that native languages contain values and principles that could support modern society in solving various problems such as its crisis of values and structural violence, the eradication of various forms of discrimination, and the promotion of recognition and respect for cultural and linguistic diversity; this work, which summarizes the feelings of many of the Mixtec inhabitants of Pinotepa Nacional, proposes to influence subjectivities by taking advantage of this teaching. The instruction of indigenous languages in Mexico can constitute a public education strategy for the restoration and reintegration of the social fabric from an intercultural perspective.

Key words: Teaching, Native languages, Peoples, Historical debt, Subjectivity.

---

* Texto escrito en lengua: mixteca (agrupación lingüística), variante: mixteco de la costa, Pinotepa Nacional, Oaxaca.

** Kuura investigador Ñuu Savi, antropólogo satiñu ñuu savi kaa chio tañu'u. Correu electrónico: lopezcastrohermenegildo@gmail.com. Ku'a cha kicha'ara satiñura kuenda tiñua in rai chika nduku tu'un chi ñivi kuura, ra chika nduku tu'un historia kuenda ñivi ñuu ta'o, takan taara tu'un kuenda mao ñuu cha io kuia cha chikara satiñura kuenda historia ñuuya ta cha ni tavana ui uni tutu kuenda ñivi ñuu ta ndaachi chi sa'an ñuu ta chi sa'an tuun.

Kua'a tundo'o nu ka'an ta'an ñivi ñuu chi ra kumi tiñu

Tu'un cha tai nu tutua i'a kati tu'unchi chiyo ñaa ku'a ka'an ta'an ra kumi tiñu ñu'u ñuko'yo chi ñivi ñuu ku'a cha vachira satinura chi sa'an ñuu ñi ñuu, che'e ku kuati ka'nu chi ñi tuunya, vati vachiñi satinuri tiñu maañi, ta ñi ñua, vachi tu ñi'iya, sakakuñi cha kuiti chi ñivi ñuu. Na nakaaga tiñu vati ña inni ku'a cha ka'an ta'anñi ta chakan katio cha kuuchi "Colonialismo io tichi ñuu" (ra González Casanova, 1963; 2006) ui cientu kuia cha vachi ra kumi tiñu ñu'u ñuko'yo satinura tiñua, cha kakani ta'anñi cha kati ñu'u, cha kakani ta'anñi cha kati cha kuiti chi ñuu cha kuu cha kuiti chi ñivi, cha kati ñuu vachiñi, cha "nu ni saka nuu tata ñivi", nu ni chinu iniñi chi ra ntioo, ndaa kee tata ñivi ñuunñi cha nu ni chinu cha kuiti kuenda ñivi ñuñiviya.

Keta kuati kani ta'anya, ta ndoo cha ndiseka ra Kumi tiñu Ñu'u Ñuko'yo ta ndoo cha ndiseka ñi tuun io nu ñu'a chi ñivi ñuu, ndoo cha ndisekañi viti vati yoni ni ticha'a chi ñivi ñuu nu keta xu'un cha'a ra kumi tiñuya; ña ketaga tiñu chi ñivi ñuu nda'vi vati tu che'e ta ketachi yoni saña nda'a chi ñivi ku'a cha kuuñi ñivi ñuu; vati tacha nakoo i'ni ra kumi tiñua ta kumani ndi'i cha chini ñu'u ñivi ñuu, che'e kucha sañan nda'añi chi ñuu; tacha kui'na iniñi chi ñivi nda'vi vati tu'un kui'na inigan vachichi chi ñi kuu tuungan ta ketachi chi "ñivi ñuu"; ta kuenda tunda'vi ketagan, ña ketachi cha kati costumbre ñuu, ketachi vati kua'a kuia ni saya'a ra kumi tiñu tundo'o chi ñivi ñuu nda'via, saya'ara cha u'i ta ña innuuni keta cha kuiti chi ñi ñuu.

Kua'a io chi cha sava'o ta iinni na kakayo chi ñuu takan na sama ku'a cha ya'añi tundo'o sava'a ñi tuun, ta kuenda cha ka'an ta'anñi chi ra kumi tiñu, vati kua'a jaan cha ni sanda'vi ña'a ñi tua chi maa ñi ñuu nda'via, vati na ku'unga tiñu ña va'a kuni ñi kukaya, ku'a cha ni kee reforma institucional kuenda artículo 2°. kuia ui mil in, vati ni kunichi na kotoyo cha kuiti chi ñivi ñuu ta na sachinuñi tutu kuenda "Acuerdu San Andres", chi cha ni "sanda'vi ña'añi" keta tutua kuenda cha io ñi kuu ñivi ñua, i'a ni katiñi vati ña iochi cha sandoyo ñu'u tiñu "chi lley io nu ñu'uya" ñu'u ñuko'yoya; ¿kuni kati che'e vati cha kuiti chi ñivi ñua sandoyo ñu'uchi ñu'u ñuko'yo? Kee tui ta'an cha kuiti chi sa'an ñuo tava cha kuu "Ley general kuenda sa'an ñuu ñivi ñuu" tichi kuia ui mil uni (2003), an cha ni kuu cha vitini, reforma constitucional kuenda ley chi ñivi ñuu ta chi ñi tundaagan, ta keechi nu tutu Diario Oficial kuenda Federación oko uchi ndaa yoo septiembre kuia ui mil oko kumi, 2024.

Soko, ñi kuu activista ña ni ki'in kuenda va'añi ley ni ya'aya ta ña ni ki'in kuenda va'a ñuu ñivi ñuuchi chi, ku'a cha ni chika nduku tu'unñi kivi cha kicha'a tiñua (Tutu ni chakunda, kuia 2019; Cruz, 2024), nu ni sana'añi tutua tava in viko ka'un ni sava'añi, vati ku'a cha ni saxiniñi maañi vati nda yo'o ra kumi tiñu Ñuko'yoa io chi cha sama, tu ñavi ña va kuu cha va kaka kuiti ley chi ñivi ñuu, ta ndi'iga tiñu kuenda ñivi ñuu, vati io tu'un su'ugan io cha cha'anda ratra yutu vati, ta ndi'i cha ña va'a io nu ñu'u Ñuko'yoa.

Soko cha kuu tu'un kuenda sa'an ñuu chakan kucha va ka'anyo nu tutua i'a che'e kuu cha nini cha va kati tu'un chiyo, ku'a cha ioyo cha kuo ñivi ñuu ta va kati tu'un sa'anyo chiyo; chakan, nini vati va sakakuyo sa'an ñuo ta va sana'ayochi

tu kunio vati va tindeo chi ñivi ñuu ta tu kunio vati va sakakuyo costumbreñi. Ku'aya va sava'o, vati cha io cha va naa uni xiko una sa'an ñuu io nu ñu'u Ñuko'yo, vei ña'niga ñivi ka'an ñuu, kua'an ndi'i ñivi ka'an ñuu vati kati censu kuenda ñivi, cha kati tu'unchi vati kua'an ndukua'a ñivi ñuu, vati ka'vi tiñu chi ñivi masi ña ka'an ñuuñi in sa'an, viti ña nini cha ka'an ñuuyo in sa'an ñuu.

Ku'aya, vati na sana'a tiñu sa'an ñuu ve'e nu sakua'a ve kuati (ku'a cha kuuchi sa'an ñuuyo) ndi'i kuii nu ñu'u ñuko'yo io chi cha sana'añi ta ndi'i kuii ve'e nu sakua'a ve kuati io cha ketachi, nini tiñua tu kunio vati va koo ndito ñivi ñuu ku'a cha kuuñi in ñuu, vati ku'aya va kumio ndi'i cha sana'a sa'anya chiyo, soko, in cha va sana'achi chiyo, vati va keta in kivi cha va kundaka ña'a maa ñi ñua chiñi.

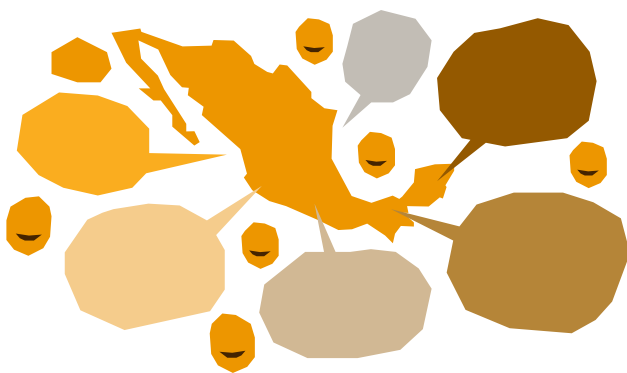
Takan, vati cha kuni kati tu'un tutua i'a chiyo ñavi cha ka'an ta'anni ra kumi tiñu ñu'u Ñuko'yo chi ñivi ñuu, kuni kati tu'un ta'an chi chiyo ñaa ku'a saxinin ndi, ta va kati tu'un ndi tu'un kuu tindee chiyo ndi'i cha ña va'a io chi tu'un ndatu'un ñi cha'nu tichi ñu'u ñuko'yoa, ta na kuu, koo in tu'un cha va ka'an ta'anñi, nu satiñu ta'an ñivi ñuu, vati ku'aya va koso va'a ndi'i cha u'i ni saya'a ra kumi tiñu tiempu iti chata tiñu chakunani "ñu'u ñivi ñuu", kuu katio vati ña kuuchi tiñu ndakuñi tava cha sana'añi chi sa'an se'estiagan ve'e nu saku'a ve kuati, kuu ka'vio ndi'i tiñu ndakuñi, ku'a cha io ñivi tichi tunda'vi (Ra Jurado, 2022), ta nda cha kendañi ñu'u ñivi ñuu ta sandoyo ñu'uñi ñuu, cha kati cha io cha ña va'a ta tacha keta tiñu "chaa" tava cha kuu ndii Miguel Alemán, cha ni sakunu ñuu ñi kuu mazatecas ñuu nu ioñi (tu'un kati tu'un ku che'e i'a).

Sa'an ñuu ñu'u Ñuko'yo ta cha kuiti

Nu ni sama Artículo ui kuenda Constitución Política Ñu'u Ñuko'yo, nu katichi vati "Ñu'u ñivi ñuu inni ñuu kuuchi inni tu'un kuuchi, ka'nu kuu ñua ta ka'nu kuu ku'a cha iochi", ta kati ta'anchi vati:

[...] ui uni ñuu ñivi ñuu io nu Ñu'uya ta ni'ichi tundeini tichi ñuu ñivi ñuu, ñivi cha io tiempu cha ñata keta ra kuu to'o inga ñu'ugan cha io ñivi ñuu ti'a tiempuan; ta kumiñi, satiñuñi ta sana'añi ndi'i ku'a cha ioñi ñuuñi, cha kuu leygan, cha kuu xu'ungan, cha kuu costumbreñi ndi'i cha kuitigan, ta ndi'iga cha nde'o" (Artículo ui kuenda Constitución Política Ñu'u Ñuko'yo, Cámara de Diputados, 2025, p. 2)

Sanda'vi ña'aniñi chiyo kuenda cha "io cha satiñuñi" chi ñivi ñuu vati cha ka'nu kuu ñi ñua chi costumbreñi ta kuuñi ta in yo'o ñu'u ñuko'yo, na koto ñivi vati nivi ndiseka ra kumitiñu chiñi. Viti cha cha ni sama tutu nani Carta Magna kati tu'un ta'an tutuya chiyo vati: "...ñuu ñivi ñuu kuuñi, ñuu io kuiti chi ñivi, nu io tiñu satiñuñi ta nu io costumbre ñuu, io in ñu'u chiñi, io in ra kumi tiñu ñuu ku'a cha kati costumbre" (Artículo ui kuenda Constitución Política Ñu'u Ñuko'yo, Cámara de Diputados, 2025, p. 2). Soko ¿Ñaa ku'a kuu kumio cha io kuiti ñuu ñivi ñua, cha ku'a ioñi, cha kuu sa'an ka'anñi, cha kuu costumbreñi, ta ndi'iga cha iogan, kuuchi ui uni ku'a cha sandusakañi? Chakan nini, na kooñi ku'a cha io ndi'i ñi tuun, ku'a cha ni kati ve'e Instituto Nacioanl Indigenista tichi nikandi OKO.

ni ndukui'na iniñi, chakan ni katiñi vati, cha kuu tiñu kuenda ve'e nu sakua'a ve kuati, se'es ntia sa'anya ni sana'añi.

Kuenda cha na ka'an ñuu ta'anñi sa'an vati kui'na iniñi chi ñivi ñuu

Chakan kucha viti kiviya io tiñu kuu sava'o, cha nu ni ki'in kuenda va'añi reforma kuenda ñivi ñuu ta kuenda ñi tundaa io nu ñu'uyo, ña io cha kuisochi chiyo tichi cha sanda'vi ña'añi kuenda cha ndatu'un ñi cha'nu, ta ñavi cha ña va ki'in kuendañi cha kuu sa'an ñuuya tava, cha ni kuu iti chata cha ni ndoo in yavi ka'nu ku'a cha kuo ñivi ñuu. Soko ku'a cha katiu nu tutua, inga ndi chinu ini vati reformaya va tindeechi chiyo ku'a cha katichi vati tavachi chiyo tichi yavi nu indi sa'anya na katio ta tichi yavi cha ku'a cha io ñi ñuu nu ioñi, cha kati cha ni kanda tiñu colonizador ta ni kanda tiñu neoliberal tu'un cha keta kua'a kuia iti chata; soko –ku'a cha katio– maa ñi ñuuya, va kuatiñu cha kuitiya vati takan cha kuu ley sa'an ñuuya ta tu'un cha chitogan va kana ndikochi nu ñu'u ñuko'yoya, nu va kunu va'achi.

Nda i'a, nini katio vati, tiñu cha kuu proyecto liberal "cha sanduchaa" cha ni tui iti chata, tava tiñu neoliberal, na katio vati kuuchi tava in tutu cha sana'a iti kakayo soko ña tui ñivi tiso tiñua chi ndi'iga ñivi, ta ña ni cha'añi cha na "tindee inga ñivi", tava ñivi ñuugan an tava ñi tundaagan. Takan, vati tiñua, ña ni keechi iti nuu, vati ndi'i kuia ra kumi tiñu ña ni ki'in kuendara cha kuu tu'un cha ndatu'un ñi cha'nu ku'a cha io maa ñi ñuu nu ñu'u ñuko'yo, ta ña ni sachaa iniñichi,

Ku'a cha vachi tutua ka'an chi i'a, kuniu sana'i cha ni taañi ta ku'a cha saxiniñi kuenda cha sakua'ave kuati, ñavi Ñuko'yonia, ni nii ñuu, cha na ka'anñi ui sa'an uni sa'angan: Ku'a cha ni kati, ña Luisa Alarcón Neve (2002), kuenda Universidad Autónoma Querétaro, ni kati tu'unña chiyo "Kuenda tundo'o nu kua'an ñivi ka'angañi, ui sa'an an kua'aga sa'an ka'anñi" (2002, p. 124). Kati ña ña'aya vati kua'an cha'nu cha ka'an ñi ui sa'anya ta kuu nde'ochi chi ni niini nu ñu'uya, ta chito ñivichi ndi'ini kivi. "Keta kuati ka'nua chi ñivi, ta va cha keta xu'un an tava nu sana'añi chi ve kuati" (2002, p. 124). Viti, ndi'i ndi'i ñuu, "... ñi kuu ñivi va'aya chito ka'an sa'anya, masi su'a lixini, ka'anñi cha kuu ui sa'an ñua...lkan, nu ni kicha'a, nikandi chaa kicha'a ka'anñi kuenda uni sa'angan" (ra Alarcón, 2002, p. 124). Tava Ñuko'yoya na katio, chakoo " cha kee iti ñivi ñuu ñu'u ñuko'yo, ta kicha'a keta ra kuu to'o cha vachi koo kuia ñuo, chakan, masi ñata ndukua'a che'e, soko cha kicha'a ka'anñi kua'a sa'an".¹

Inga nu tutu, ra Luis Enrique López (2003), nani: "¿Ndaa indao chi cha sana'a tiñu se'es tia cha kuu ui sa'anya ñu'u América Latina?, kee tu'unya nu tutu nani Nuna ve'e sakua'a. Tu'un satiñu nu sana'añi sa'an, kuia ui mil uni, nini cha ni kati ra cha va'aya kuenda cha na sana'a tiñu se'estia

1 Na katio, "Ku'a kua'an cha'nu cha ka'anñi ui sa'an ñuu ñivi ñuu, tu'un kee tui kuenda che'e, ni ndukua'agachi (ra Alarcón, 2002, p. 124).

cha kuu sa'an ui (L2) ñuu ñivi ñuu, cha kuu, cha, sakua'añi tiñu cha na ku'a cha na kaka cha kati tu'unñi ta na tindee cha na sana'a na keta cha va'agan ta takiga va sana'a tiñu se'estia, na kotoyo cha chini ñu'u ñuu. Ni kati ta'an ra chava'aya vati:

[...] masi chite cha nini sana'o tu'an, ni kuniu vati va ka'in kuenda che'e i'a, ñavi cha kui ta in kui'na masi tindee che'e, vati si nini nde'ochi chi, cha'achi, iti kua'anchi, ñaa ku'a va sava'o chi chi ta yoso ndakuyo cha nu sana'añi se'estia tava cha kuuchi L2 ñuu ñivi ñuu ñu'u América Latina". (ra López, 2003, p. 40)

Ña Condemarin Mabel, taaña in tutu nani: Ndi'i cha io chi cha nde'o kuenda cha sana'a tiñu sa'an ñuu kuia ui mil uni (2003), taaña tu'un ta ni katian:

[...] ta masi ni satinuña ve'e nu sakua'aña ketachi chi ñivi (ndi'i ñu'u), tu'un kuenda tunda'vi, kuenda ñi nda'vi kuii ta tacha tava ndaani sandoyo ñu'uchi chi ui cientu millón ñivi ñu'u América Latina ta Caribe, nakatio, 46% ñi ñivi...ta uni ku'a ñi cha'nu ña chito sakua'a, tuiga maa ñi kuu ñi cha'nua io ñuu ñivi ñuu ta ñuu kuation" (Condemarín, 2003, p. 182).

Takan kuu ta ni kati ndiotukuan vati:

[...] yao tacha inni ku'a saxini ndi'i ñivi, ndi'i kuii cha io, vati na keta tu'un cha sana'aya vati che'e sana'a, cha na kuu cha sava'o tiñu ta cha va'a io takan kuu kooyo ñuñivia ta na kuu keo iti nuu viti kivia; na kee ñivi iti nuu ta na koo ñivi chito va'a; na katio, vati na ni'iñi cha taxi ta kotoñi vati io in ñuu nu ioñi, ta io tiñu satinuñi, io cha

inni ndaa ya'viñi ta io cha cha'a ñivi tiñu chi ra kumi tiñu". (Condemarín, 2003, p. 182).

Inga ndiotuku, ra Rainer Enrique Hamel, ña Ana Elena Erape, ña Mariana Hernández Burg ta ña Helmith Betzabé Márquez Escamilla, satinuñi tiñu nani "T'arhexperakua 'inni kua'an cha'nuyo'. Cha ni nduku tu'un-cha satinu tu'un ni tindee ra mastu p'urhepechas, ra chika nduku tu'un ta ra kuati sakua'a UAM cha na koo in cha va sana'añi chi ñivi ñuu chi ui sa'angan" (2014), nu ni nandukuñi tu'un chi sa'an p'urhepecha nu va sana'añi tu'un ka'via, i'a kati tu'unchi yoso cha nu sana'a ra kumi tiñu ña ni kuni ratra ti'i ta'an ratra sa'an ñuu kuenda ñi ñuu vati si ñuu ñivi ñuu keta che'e: "...in yavi in cha ni nakoo i'ni ve'e Secretaría Educación Pública Ñu'u Ñuko'yo vati ña ni kuniñi satinuñi kuenda tutu va'a in tutu ndicha cha kuu chi in millón ñi kuati chi'li sakua'a primaria ñivi ñuu chi sa'an ñuuya...(ra Hamel, et. al., 2014, p. 53). Nu ni ndi'i tiñu cha nduku tu'unya, programa kuenda cha sana'a (se'estia) chi ñivi ñuu ña va'a keta tiñu ndi'i ve'e sakua'a io chioya.

Inga vati, ra Enrique Florescano ni kati vati ñu'u Ñuko'yo: "kuati kuendañiviñua ni ndukua'agachi ora ni kuni ratra tiso ratra ndi'i nu ñu'u ñuko'yoyo, nu ni tui ta'an ñi tuun, in tutu (cha sana'a)tu'un ndatu'un ñi cha'nu cha, nu yoni ni ticha'a chi ndi'i ñivi ñuo, tava ndaa ra kumi tiñua tra chi maañi ñua" (2001, p. 359). Ta katigara, vati: "Tiñu cha va satinu ratra, nu ni tava ndaachi chi ñivi ñuu tata cha'nuya ta tata cha io kivi cha keta ra kuu españolgantra, ni sando'oyagachi kuati ka'nua" (ra Florescano, 2001, p. 363). Takan kuu ta kati ndiotukuñi vati ku'a cha ni chinu ñu'u ñuko'yoyo ku'aya ni kanda kuati chi ra ni kuni sava'a ñua

chi ñivi ñuu² ta ra ni kuni sava'a ñu'uya chi ñi kuu tuungan,³ " ta ni keta tu'un cha kui'na ini chi ñivi ñuu, ku'ya saxiniñi chi maa ñi ñuu nda'vi ñu'u Ñuko'yo" (ra Florescano, 2001, pp. 359-371).

Kuu katio vati cha kui'na inia kuuchi in tu'un cha io ta'an maa tichi ñu'u Ñuko'yo, ni sando'yochi yo'ochi kivi cha ni keta ra kuu españolgantra, kati ratra vati "ra ñuu" "kuura in kiti ku'u ña'ni chito'o; ra chiko tui tichi lo'la nda va'ani, ra tu'a chi'i ndixi ndi'i kivi ra so'ogan tra [...] Ni tu'un ndatu'un ñi cha'nu, ni costumbre, ña ni sana'a tiempuya chi ratra ku'a cha io in ñuu ndava'ani, ra nda'vi kuigan tra ra ña'ni tussiiinigan" (ra Florescano, 2001, p. 360). Takan, maa ra españolgaya tra kati vati "ku'a cha io maa ñi ñua tichi tunda'vi ni chakoso va'achi ora ni keta ra to'o españolgantra" (ra Florescano, 2001, p. 360).

Che'e, kuu tu'un chaa maa ñi kuu to'oya cha va ndoo cha va sakanuñi chi ñuu ñivi ñuu,⁴ tu'un vachi nu kuuchi liberalismo nikandi cha'un kumi XIX, soko, ni in chio indi maa ñi ñuu, mani "maa ñi ñuu ni chakoo cha na'agan ñi'ya ni sava'a ñuu ñivi ñuu"ni kati ra Florescanu (ra Florescano, 2001, p. 361).

Inga ra, ra José Luis Mora ni kati ñaa ku'a kuni ra liberales cha na kuinu ñu'u ñuko'oyo ta kati tu'unra ñaa ku'a va satiñu ñivi ñuu, katira vati ñi "chu'undu ñi ñava'aya tañi tata ñuu ni ndoo i'nia,⁵ masi 'kunda'vi inio chi ñi', ña kuu cha kuuñi iti nuu chi ñu'u ñuuyo".⁶ Tichi kuia mil una cientu oko kumi (1824), kati tu'unra vati na ña kuatiñuga tiñu tu'un cha kuu "indio"yoniga na kuatiñuchi ta katira vati, ku'a cha kati cha kuiti, ra "ñua tra" ña iogachi cha koo ratra ñu'ya. Ta katigara, vati na ku ki'in tiñu chi ra kuu to'ogantra vati ra'aya va sana'a chi maa ra ñua tra ta va saka nuu tata ratra chi maa ñi ñua ni kati ra ti.

Kuu katio vei ingara ra Franciscu Pimentel,⁷ escritor ñi tuun kuu ra tiempuan, ni kati ndiotukura ñaa cha'a io ñi ñuu ñu'u Ñukoyoya ku'a cha ioñi viti (cha kui'na ini ñi tuun chi ñi) ioñi ku'aya vati: 1)chakuindiñi tichi tu'un yu'u ra ntioo ta inga vati chakuindiñi nu kuu "sistema kuenda comunismo" kuenda cha kuo chito'o ñu'u ku che'e; 2) inga vati "ya'a jaan ra ñua tra cha u'i sava'a maa ra kuu español gantra"; cha kuu uni 3) "vati ni kumani tu'un yu'u ra ntioo cha na sana'a tu'un va'aya chiñi"; ta cha kuu kumigan 4) vachi chi cha kati cha ni ndu iki jaan

2 Ra Servandu Teresa de Mier ta ra Carlu María de Bustamante.

3 Ra Lucas Alamán.

4 Ku'a cha ni saxiniñi katiñi vati, ku'a cha ni kanda "cha ni sama che'e cha cha ni nakoto nikandi, ni nanduiñi [...] in ku'anni ra rai va'a, rai kumi policía to'o kuichi, ñi changu io nu ñu'u Américaya" (ra Florescano, 2001, p. 360). Ta ni kátigara vati "ni tu'a ñu'u Américaya ku'a cha io ñu'u Europa, cha kati cha ni keta ra españolgantra, ta ña kua'aga va satiñu ñi kiti ku'uya ta va ketañi kuuñi tava cha kuu in rai va'a" (ra Florescano, 2001, p. 360).

5 Ra José María Luis Mora vachi nu tutu ra Florescanu (2001, p. 362).

6 Ra José María Luis Mora vachi nu tutu ra Florescanu (2001, p. 362).

7 Ra Pimentel Franciscu vachi nu tutu ra Florescanu, (2001, p. 369).

maa ra kuu to’o tra chi maa ñi ñua ti kuenda cha kuu cha kuiti leyes de Indias cha ni sando’yo tichi yavi chi maara ñuatra’” ta kuu cha sandoyo ñu’uga ratra chiñi vati “tava i’ni ratra chiñi, ta ndu ndasi kuniñi, vati ni kendachi cha kuuñi in ñivi”. (Pimentel, tava cha kati tu’un ndi nu ka’an Florescano, 2001, p. 368).

Ta katigara vati: “io chi cha [...] naa ini maa “ra ñua tra” costumbrera ta na naa ini ratra sa’an ñuu ra, tu kuu” (Pimentel, tava cha kati tu’un ndi nu ka’an Florescano, 2001, p. 369) saxini maara vati “ku’aya [...] va ndui nuu ra ñuatra chi maa ra kuu to’oya tra, ta va kaku ndicha ñu’u ñuko’yo ku’aya” (Pimentel, tava cha kati tu’un ndi nu ka’an Florescano, 2001, p. 369); ta nini, vati che’e va tindee cha va sama ku’a cha io maa ñi ñua vati, ku’a cha saxini ra cha va’aya, io maañi ñua cha “kui’na iniñi, vati kani ta’anñi tacha va kenda tiñu chachiñi, ñuuñi, ve’eñi an ti’oñi; ta chakanni, ñi ‘ñua ña’ni ñu’uñi, ña’ni kumi tiñuñi ña’ni ve’e tiñuñi ti” (Ra Pimentel, tava cha kati Florescano, 2001, p. 369).

Tisi’i kuuchi chi ñivi ñuu ñu’u Ñuko’yo vati inni ku’a ni ndu kui’na ini taru chi ñi kua’a kuia iti chata. Na katiu, vati ra Alonso Luis Velasco, rai nditi jaan xini ra ni satiñu chi ra ndi Porfirio Dia, katira nu tutu taara vati: “maa ñi ñua tañi ña cha’a cha na kua’nu ñuu” (Ra Velasco, tava cha kati Lira, 2001, p. 370).⁸ Ta inga ndiotuku, vati in tutu periódico ni kati vati tichi kuia 1895 “ma’ñu ñu’uya kua’a xaan soko io soko kumani xini ni katira ti”, maa ru kuu to’ogan taru kumani ku chakan ta vati saxini taru vati maa ru to’oya

taru satiñu tiñu va’a tichi ñuo.

Takan ndiotuku, ru Mateo Castellanu ni katiru, “tu uchi in millón ñivi ñuu io ñu’u Ñuko’yo ta inni ku’a to’o inga ñuu io i’a ñu’uya, oko uchi cha’a kukaga ñu’uya, ka’nugachi ta va saka’nuga inga ñuuchi chi” (ra Lira, 2001, p. 370).⁹ Ra Franciscu Bulnes, ra kuu xini chi darwinismo ra ni chakoo kuia ni kayu ñuu ni, “kati vati cha kati maa ñi ñua tañi chakan kucha ña cha’nu ñuuyo”.¹⁰ Takan vati, ru Carlu Diaz Dufóo ta ru Genaru Raygosa, ui ñivi nda naa chi maa ru Diazya, ni kati vati “ñivi ndava’ani” kuu maa ñi ñua tañi ta “ñivi ña chito kuuñi ti” ni kati taru (ra Lira, 2001, p. 370).

Tichi kuia 1907, inga ndiotuku ru ni taa tutu tiempuan kati vati u’un millón ru argentinu ndaa ya’viga ta ñaviga uchi in millón ñivi ñuu ñu’u Ñuko’yo vati to’o kuu ru’a taru ni katiru ti. In tutu ni kee cha ni taa ru geógrafo Antoniu García Cubas ni kati vati cha’un kumi por cientu ñivi io nu ñu’uya ta tata to’o kuuñi, ta ui xiko uni por cientu tata ru kuu tuun vachiñi ta oko cha’un uni por cientu “ñivi ñuu kuuñi cha ioñi”. Ta ni katiru vati “ru kuu to’a taru ru kuu tuunya taru kuu ñivi satiñu” (Ra García, 2001, p. 371). Takan, oi maa ru tuan taru vati saxini taru vati “ra ñua” tara io kuati chakan kucha ña cha’nu Ñu’u Ñuko’yo “soko si ndicha ndiotuku vati tu nde’o ñuñivi maa ñi ñuu sana’a vati ñuu ñivi ñuu ndito tu’un ndatu’un ñi cha’nuya ta ndito costumbreñi vati che’e cha’a tundee ini chiñi chi ndi’i tu’un cha kui’na inia” (ra Annino, 2003, p. 399).

⁸ Ra Velasco ndaa nu tutu ra Florescano (2001, p. 370).

⁹ Ra Castellanu ndaa nu tutu ra Florescano (2001, p. 370).

¹⁰ Ra Bulnes ndaa nu tutu ra Florescano (2001, p. 370).

Tiñu chaa nini chi ñivi ñuu

Cha nini kuenda ñivi ñuu nu ni chinu ñu'u Ñuko'yo, ketachi nu tutu ta ketachi chi ñivi tichi nikandi OKO. Ra Peter Guardino (2001, p. 26) ni kati tu'unra chiyo yoso ni chinu ra ve'e tiñu ñu'u ñuko'yo chi kuati ni kanda kuenda ñivi nda'vi Ñu'u Ñuko'yoa: "ñivi nini cha ni kakani ta'an ra satiñu tichi ku'u, ñivi ni kakani ta'an ñuuni an ñu'u nu ioñi, ta ñu'u ñuko'yo nu ni kanda tiñua nu ni kicha'a nikandi XIX" (Ra Guardino, 2001, p. 26).

I'a kuu katiu kuenda cha kati tu'un ra Antoniu Annino chiyo, kuenda cha kuu ñu'u ni tui maa ta kuenda cha kuu ñu'u ni chinu sava'a ñivi ta ku'aya kutuni inio "cha tui maaya" ta "cha ni chinu" ta katira vati "tiñu cha chinu ñu'u nu ioyo ña ni chinu va'achi sava'a ra kumi tiñuya tra, vati cha kuu ñu'u ñuko'yoya ni tui maachi" (ra Annino, 2003, pp. 413-414). Takan vati, nu ni kanda kuati kuenda Independencia tichi kuia 1810 ta 1812, tundeini ni kaku chi ra ñua tra, ra satiñu tichi ku'uya ta ndi'iga ñivi nda'vi chakoo tiempuan cha tindee.

Ta kuu kati ndiotuko inga tu'un cha, ni ni'i ra kuu liberales tundeini tichi kuia mil una cientu ui xiko cha'un, maañi ñuu ni tindee -ñivi satiñu tichi ku'u nu ni kanda kuati Ayutla; masi ni tava i'ni maa ra liberalesya tra, ku'a cha ni kicha'a tiñu, chi ñuu ñivi ñuu. Na kati tu'in, vati tiñu kuenda cha ni kenda ra kumi tiñu ñu'u chi ra sutu ta ni xikora chi ñi io xu'un che'e ni sandoyo ñu'u chi ñuu ñivi ñuu ta ni ndukukaga ra io xu'ungan, ra io ñu'ugan, ra io cha xikogan ta chi ra sata ta xiko ndikogan. Ta masi ra satiñu tichi ku'u kuura, soko kenda ratra ñu'ura ta ni ni'i ratra ndatu kuenda maa ñu'u ñua, ña ni cha'a ratra cha na ya'a tiñua, ña ni kuu cha na ña naa ñu'u ratra.

Kuu katio vati maa ñi ñuuya, tichi nikandi XIX, ni chakoo ta'an tundeini nini nu ni kanda kuati ta nu ni sama ñu'u ñuko'yo. Kuati kanda sava'a maa ra ñua tra ta in seña cha ti ñaa ndoo maa ra ñua tra va'a chi maa ra kumi tiñuya cha kati cha ni kani ratra ta ni ndukui'na ini ratra chi maa ra ñuu nda'via tra; Inga vati, kua'a maa tundeinia ni kana i'a chi ñu'u ñuko'yo, ta ni nata'an maa ra kuu tuan tra chi maa ra ñua tra ta ni nata'an ta'an nda maa ra io xu'unya ta nata'an ratra ta ni kani ta'an ratra chi maa ra kumi tiñuya tra.

Takan, kuu katio vati, ta masi kati an ña kati maa ra kuu tuan tra chi maa ra ñua cha na kani ta'an ratra, soko si ni kani ta'an ratra, tui maa ra ñua tra, ni kakani ta'an cha kati Ñu'u Ñuko'yoya, tui maa ra ñuu nda'viya tra soko si ni kati ta'an ta'an ratra. Ma ara kumi tiñua ni sandoyo ñu'u chi ñi ñua ora ni ni'iñi tundeini, an ni cha'ni ratra chiñi cha kati cha kicha'a ka'anñi ku'a cha io cha kuiti chiñi. Chakunda ya'vi jaan maara ñua tra kivi cha ni kani ta'an ratra nda tichi ñuura, nda tichi nu io ratra;kuati ka'nu ni kanda tichi ñu'u ñuko'yo, kuati maa ra ñua ni kuu che'e. Nu ni kicha'a cha ndukui'na ini maañi tuan chi maa ñi ñuuya ta siin vati ndava'a ka'nu ni ka'an maa ñi tuan chi maañi ñuu nda'via ta inga vati tichi tunda'vi ioñi tiempuan, takan tasa ni ka'an ndusu maa ñi ñua:

[...] Ra "ñuuya" ña kee ra tichi tunda'vi, chika chata ndiko ratra, ta in ta in kivi ta ka'an ndaañi chi ratra (vati) katiñi (vati) ña'ni cha chini tuni chi maa ñi ñua tañi ti [...] Ña va'a ku'a cha ka'an ndo, vati va kee ndi ta va ka'andi; ta tu ña'ni cha va ni'i ndi chi ra kumi tiñuya, va kati ndi chi se'e ndi takan na kotoñi ta na kuu kati se'en ndi chi ñivi ñaa ni cha'a ra kumi tiñu chi ndi. Ta va sava'aga ndi: va katiga ndi chi se'e ndi na

ndukui'na ini ta'an ñi tañi chindo, vati va koto se'en ndi ndi'i kuu cha ndaku ndo chi ndi: va ka'an ndi ndava'ani chindo in cha'a ta inga cha'a ta hora va kundasi titi nuu ndi chi tuchi'i, va ku'un taxi anima ndi vati, nu kua'an kivi, va keta cha va koo taxi ñuu ñivi ñuu. (Ra Lira, 2001, pp. 366-367)

Nu chinu cha chini tuni ñivi, ku'a cha kuuñi in ñuu, ku'a cha saxini ñuu, ndito chi ta iochi tichi kivi tichi nu ke'e. Takan, kati tu'unchi ndaa vachi ñuu, cha cha ni ya'a chi ñivi cha sakakuñi "chi tiñi chi nu'uñi", cha kumiñi costumbreñi ndi'i viko ndi'i cha ka'nu kuniñi. Che'e kuu cha ka'nu chi ñuu chio nu ioñi tichi ñu'u ñuko'yoya, nu ni ndoo tu'un ta costumbre ñuu (tava sa'an), ta i'a io chi cha katio vati ku'a cha ioyo cha kuo ñivi ñuu kaku ka'nuchi tichi ñuu nu ioyo.

Takan tasa kuu ka'on kuenda "sa'an mao", in sa'an ñuu ta in cha chinu inio ku'a cha saxini maa ñivi ñuo. I'a ki'in ndi ku'a cha saxini maa ñi ñuu in cha nini cha nu chinu ku'a cha kuuñi in ñivi, vati cha kuo viti vachichi nu ni chinu tiñu ñuu, ni kumi ndi'i tu'un ta kuu cha ketachi chi ñivi io viti. Chakan, kuniu kote vati ku'a cha kuo ñivi ñuu ña kuu cha kee xiinchi chi cha saxini ñuu, ndi'ichi nata'an, inni kua'anchi chikachi, ndi'i che'e tindee cha kuo ñivi ñuu. Tacha ka'on kuenda "cha chini tuni" ñivi, cha ku'un inio ndi'i cha ka'nu ni kuuyo ku'a cha kuo ñivi ñuu, ta ku'a cha kuo kivi viti. Na katio, vati cha cha ni ya'a iochi viti tichi kivia, ta chite vati va ndoochi, va ndoo ta'an maachi, nu vachi kivi vati takan kuni ñu'u ñuko'yoyo.

Takan vati ñuu sakaku iti nu vachi kuati, "tu tisoyo ñaa va tisoyo va koo ñivi va ka'an".¹¹ Ta masi ni

chakuinda ñivi ñuu, ni kuni ratra vati va sanaa ratra tata ñivi ñuu, soko, masi nda viti ta ioñi cha ka'an ndaañi chi ñivi ñuu Ñu'u Ñuko'yo. Takan kuu vati "ku'a cha kua'o ka'o i'a vati ni niini nu ñu'u Ñuko'yo ni vi io cha ka'an ndaa taru chi ñivi ñuu cha kuuñi ñivi io costumbre ñi kani ta'an chi ñi tuun tañi" (ra Bartolomé, 1997, pp. 41-47).

Ra Bonfil Batalla kura ni ka'an kuenda "cha ka'an ta'an Ñuko'yo kunu ta Ñuko'yo Ñuma'ana chakoochi cha kani ta'anchi nikandi iti chata" (Ra Bonfil, 2005, p. 124). Chakan, ndicha jaan cha ni kati ra Manuel Gamio vati ni katira vati "io cha kuu ñu'u kuati tichi Ñu'u Ñuko'yo, ui ku'a io che'e ni kati ra ti: ñivi kuu ñivi ñuu ta inga nu ni saka nuu 'tata' ñivi ñuu, chi 'tata' to'o inga ñuu" (ra Gamio, 1992, p. 12). Kati ta'anra vati "nu ni saka nuu tataya ña'ni tusii ini ni ndoo, ña kuu cha kaku in ñu'u, vati ndi'i tiempu ta ndi'i ñu'u, siki cha saxinioa cha kuu in ve'e in ñu'u, io tu'un cha nduku kachio" (ra Gamio, 1992, p. 11).

Kuenda cha kua'o chikayo cha na sana'a tiñu sa'an ñuu

Nini kotoyo ta nini ki'in kuenda va'o ndi'i ñuu io nu ñu'u ñuko'yo, nini ki'in kuenda va'ochi vati tu va ki'in kuenda va'ochi va ki'in kuenda va'o tu'un ndatu'un ñi cha'nu, va ki'in kuenda va'o ku'a cha kuo ñivi ñuu, costumbreyo, ku'a cha saxiniyo, ku'a cha ka'an ñuo. Chakan na saxinio vati ñu'u ñuko'yo io cha na kunichi ñivi ñuu, soko ñavi tava in si'i sutu va kuuñi chiyo, va kooñi vati va saka'nuñi chiyo ndi'iyoy chi costumbreyo ku'a cha io sa'anyo, chakan ñu'u nu ioyo ña io cha

¹¹ Ra Dr. Raúl Carlu Aranda Monroy Mastro kuu ra'ya (ENAH-INAH).

nde'ochi tava in "in ñu'u ñuma'ana"¹² vati ña va'a cha ka'an ndaa ñi chi ñuo ta va sakakiniñi anima ñivi ñuo, anima ñuo, yo'o ñuo, vati si, "ñu'u nu ioyo" "ui uni ñuu kuuchi", ñavi in ñum'anani, ñavi inni ñu'u, ñavi inni sa'a ku'a cha ni chakoochi iti chata.¹³

Ra Federicu Navarrete ni kati vati "tacha ndatu'un ta'an ñuu io cha ndatu'un va'añi ta masi tuku tuku ku'a cha saxiniñi, ku'a cha ni tui ñuuñi, na katio vati, ta in cha va sama ta'an tu'un cha ku'a cha io ñivi ñuñiviya ta ñuu chika tichi kivia" (ra Navarrete, 1999, p. 231). Ni katira vati tichi tu'unya "ni in ñuu ndiso cha ndicha, ta ni in ñuu ñava sa'vi chi inga ñuu an ni in ñuu va kati tu'un ñaa ku'a koo inga ñuu, ta ña va koo ndiotuku tu'un cha ndatu'un ñi cha'nu cha kuu ndi'i ñuu", (ra Navarrete, 1999, p. 231).¹⁴

Kuenda cha ni kuni taru sanaa taru tata maa ñi ñuu an nu ni kuni taru sakanuu taru chi "ñivi ñua", chi ndava'ani chi cha yakuagan, tu'un cha kui'na inigan ta tu'un cha tava ndaa taru chiñi, ni kanda kuati ni sava'a kivi, tu'un ña ndooñi va'a ta in cha ni kaku ndiko ñuu ñivi ñuu Ñuko'yo. Soko, nu ni kichi política kuenda neoliberalismo, tiñu ta política kuenda ñivi ra kumi tiñu ñu'u ñuko'yo, ra Kumi tiñua ta ndi'i ñi tuun ni tava i'niñi chi "ñivi ñuu" tichi tiñu "cha'a tundeini", ta nivi kuni sanaañi chi ñivi ñuu ku'a cha saxiniñi,

ku'a io costumbreñi ta sa'anñi, vati saxiniñi vati maa ñi ñua "ña'ni ya'vi ndaañi" ta ña ninichi cha na kaka ñuu.

Nini cha ki'in kuenda va'a ra Kumi tiñu tu'un cha ndatu'un ñi cha'nu ta ku'a cha io maa ñivi ñua tañi. Kuni kati tiñua vati na sana'añi sa'an ñuu ndi'i kuii ve'e nu sakua'a ve kuati, vati ninichi ta vati kuu kuatiñuyo chi tacha sakua'o, vei si che'e tindee ndi'i cha sana'añi chi ve kuati, soko kua'aga, kuuchi in tiñu tindee chi ve kuati chi'li vati si, masi io cha sakua'ave tave tiñu kuenda tu'unya (kuenda cha va sana'añi sa'anya ve'e nu sakua'a ve kuatiya), chakan io cha kuatiñu ndikoyo sa'anya, na kuatiñuyochi ndi'i chio ta ñavi ve'enio ta ñavi tichi ñuunio ndi'i ni chio, vati i'a ve'eyo ni ndoo sa'anya ta chakan kucha, kua'an naachi. Inga vati, che'e va kuu tindee ku'a cha io ñuo, vati si nini tiñua cha na koo ndito ndiko sa'anya.

Ña io chi cha kuu Ñu'u Ñuko'yoya in "ñu'u ñuma'na", yu'u saxini vati ku'a cha kuo ñivi ñuu, nditogachi, indi va'achi nda tichi anima, chi ndi'i tundeini vati ndi'o io nu ñu'u ñuu ñuko'yoa. Tacha ndatu'o kuenda "ñu'u ñuko'yo", saxiniochi tava in ñu'u ñuma'na ta ñavi tava in ñu'u ndicha nu io ui uni ñuu ñivi ñuu, nu kaku tu'un cha ndatu'un ñi cha'nu, ku'a cha kuo ñivi ñuu, costumbreyo, sa'anyo. Ñu'u ñuko'yo in ñu'uni kuuchi, kuuchi

12 Ra Anderson (1991) vachi nu tutu ra Ducey (1999, p. 140).

13 Maa ñi ñuu ni chakoo nikandi XIX "satuñuchi animao ñaa ku'a chatiñuñi cha kuu tu'un "ñuu" kua'a ñuu ku che'e i'a ku'a cha ka'anñi, vati ña katiñi "in ñuu" cha kuu in tu'un ñuugan. Kuni kati maa ñi ñua vati kuuchi ñuu ñivi ñuu (kua'a kuia iti chata) vati nu Ñu'u Ñuko'yoa "kua'a ñuu kuuchi (kua'a ñuu ku che'e i'a) ta ñavi in tu'un ñuu kuuchi"(Anderson [1991], tava cha ndaa nu tutu Ducey, 1999, p. 147).

14 Kati ra chava'aya vati "tacha ka'an ta'an ñuu to'o chi inga ñuu, tava ñuo, ña iogachi cha kakani ta'anchi masi tuku tuku ku'a saxini ñua vati ni in ñuu ña va sa'vi chi inga ñuu an cha ndicha an cha ña ndicha kuuchi" (ra Navarrete, 1999, p. 231).

tava in ñuma'anani an tava in xiña'ñuni ta ñavi tava Ñu'u Ñuko'yo (cha ndichagan) cha takigan (ra Jurado, 2022).¹⁵

Na tisoyochi va kati tu'o, ku'a cha io cha ka'an ñuo sa'an ñuu Ñuu Oko, ñuu kaa Yu'u tañu'u Ñunduagan, ta ku'a cha ka'an ñivi ñuu ta kee tu'un cha sata'anñi chi ñivi ta kee tu'un cha tava ndaa ñi chi ñivi nda'vi, io cha kuu "mao sata'an", ta io cha kuu "mao tava ndaa" na katio vati, in tu'un kana chi ñivi "ndi'i mao", ta inga ku'a tava ndaa chi ñivi "mao", soko ñavi ndio'o". Inga cha kuu kati tu'o i'a cha na kutu'a ve kuati cha va sana'o chi tu'un multiculturalidad, kuuchi ndusu tava: ndiu'u, mao, maa ndi, yoo, ndio'o, maa ndo, rakan tra, rukan cha kuu chi ñivi, chi kiti ku'u an ñaa chachio (sana'achi), vekan tacha ka'an vitayo, chi ñivi, chi kiti ku'u an chi ñaa chachio (sana'achi), ku'aya saxini ndi cha io cha koo ñu'u nu ioyo ku'a cha kati tu'un sa'an ñuu se'en savi Ñuu Okoya chiyo, kuu kotoyo che'e tu saxinio su'a kuenda sa'an ñua, vati tu'unya keechi cha kuuchi mao: "yoo-ndi'i mao"ti'ichi inga ñivi, an yoo "ndiu'u" in "yu'u-mao" ta ñavi "in ndiu'u", cha tava ndaa, ñavi in maa ndo, na katio "ndio'o", ña ingaga cha'a "in maa ndi" cha tava chi ñivi. Chakan nini vati na sana'ayo sa'an ñuu.

Ñu'u "ñuko'yoa" ku'a cha kati tu'un lingüística chiyo, ku'a cha ka'anñi se'en savi, "sa'an ñuu ñivi ñuu se'e savi", sa'an ñuu Ñuu Oko, kuu

kotoyochi nu nde'o cha kuu tu'un ñuuya, nu io cha kuuchi in mao: "mao-ndi'i mao" cha ti'i chi ra taso'o, an yoo "mao" in "yu'u-mao" ta ñavi "in mao" cha tava ndaa, ñavi in maa ndo, na katio "ndio'o" soko ñavi ingara, ni in kivi maa ndi: "in maa ndi" cha tava chi ra taso'o. Chakan kucha nini cha na sana'a tiñu ku'a cha saxinio ta ku'a cha kutuni inio nu chinu ñuñivia, vati taki kati tu'unjaanchi, ña'ni tundo'o va kati tu'un chi chiyo, in cha va kutuni inio soko cha sana'a cha chinua.

Takan, io ta'an ndi ñavi cha va naa sa'an ñuuniya, cha kati cha kua'an tivi ñuo viti tiempua, chakan nini, vati kumio ta na sana'o sa'an ñua ndi'i kuii nu ñu'u ñuko'yo, ndi'ichi chi tu'unchi cha na sana'añichi ve'e nu sakua'a ve kuati, chakan kuuchi. Nini vati tu'un cha va sana'a tiñu sa'an ñua, ku'a cha io ñivi ñuu ta ku'a cha saxiniñi na ndoochi kuuchi tu'un cha va sana'añi ve'e nu sakua'a ve kuati chi'li ndi'i kuii nu ñu'u ñuko'yo. Ndi'i tiñu ñuo ta ndi'i tiñu numi na'agan na keta chi nu tutu ñu'u ñuko'yo, na sana'añi sa'an ñuu, na keta sa'anya ndi'i kuii ve'e nu sakua'a ve kuati. Nini katio chi ñivi vati nini kotoñi vati sa'an ka'anyoa nini cha sana'ayochi, inga vati, cha kuu cha ka'o ui sa'angan ta ku'a cha kua'an ka'o kuuchi in tu'un cha ku'a cha saxiniñi, vati ku'aya keta ui uni ku'a cha chitoyo.¹⁶

lo cha va'a chi sa'o cha kuu tindeechi chi ndi'i cha ña va'a io tichi ñuo vati kuu "sana'achi tu'un

15 lo jaan ta'an ñivi ñuu ta'o vati cha io cha va naa sa'an ñuu Ñu'u Ñuko'yo, tava costumbreñi ndi'i viko ni tui nu ñu'u nu ioyo. Tava ñu'u Ñunduagan (na katio vati) nivi io ra tata cha'nu cha'nu, an ñivi cha chicha cha ka'an ñuu sa'an ñuuñi, soko tacha indiñi inga chio, tacha keeñi ñuuñi an masi tichi ñuu nu ioñi indiñi, ña ka'anñi sa'anñi vati yu'iñi koto nduxaan taru chiñi, vati ña ndisoñi tundee ini animañi ku'a cha iochi ku'a cha koochi. Chakan nini na koo tiñu kuenda cha na ka'an ñuu ndikoyo takan na koo ndiko tundeini chi sa'an ñuu Ñu'u Ñuko'yo.

16 lo cha kicha'a sana'o sa'anya ndi'i kuii nu ñu'u nu ni tuichi, na katio, ñuu nu ni tui sa'an ñua inga nikandi. Nu kua'an kivi, viini sana'o sa'anya ndi'i nu ñu'u ñu'u ñuko'yo.

ñuñivia" cha in cha va'a cha in cha taki. Che'e ku inga cha nini vati ketachi ve'e nu sakua'a ve kuati, ta sana'ayo ndi'i tu'un ndisochi;soko io inga ui ta'na tu'un cha kuu katio i'a. Na katio vati: va sandi'iyoy su'a kuenda cha kui'na ini ndi'i nu ñu'u ñuko'yo chi ñivi ñuu, ta na kutu'a ta'an ñi tuun ta na kutu'añi cha va saka'nuyo ndi'i cha taki io tichi ñuo ta ndi'i sa'anya. Tu'unya kuni katichi vati ndi'i cha va'a ndiso sa'anya, nini ketachi ndi'i kuu ve'e nu sakua'a ve kuati ta na ña kuuchi in tutuni; na ndoochi tava cha va kooyo ñuñivia, in cha va koo va'ayo ta ni iin kivi na ña ketachi tava in "tiñu su'a lixi orani" cha ña nde'o chiti yuku.

Che'e kuni kati ta'anchi vati, tichi ñuu ñivi ñuu nu ioyu, ndaka ñivi cha na kuatiñuyo ta na kaka sa'an ñuuni ve'e nu sakua'a ve kuati;na kundachi nu tutu vati takan na ku'un tu'un cha taayo nu tutu iti nuu, inga ndiotuku, kuuchi in tiñu va satiñuyo nu kua'an naa sa'an ñu'u ñuko'yoya. Chakan, sa'an ñuuya io cha nde'ochi chi ta io cha kuniochi chi. Va keta tu'unya tichi tiñu nu tu'a maa ñi ñuu ka'an sa'anñi: ta va kutuni inio sa'anyoya ta ndi'iga sa'an io nu ñu'uya, na katio, na kutuni inio soko na kuni ta'o chi chi. Vati nu kua'anga kivi, kuu va nani'i ñivi nu va katichi: "kutu'a sa'anya ta va koo tiñun". Ndi'i sa'an ñu'u Ñuko'yoya na ketachi nda ñuo, ñu'uyo ta ñu'u ñuko'yoya, na koo cha va ka'an ta'on chi ñivi ñuu ta'o.

Sa'an ñuuyo na kuuchi sa'an cha va sana'a ta ñavi in tu'unni cha kati yoo ñivi kuo. Sa'an ñuu io chi cha keta ta'anchi kuuchi "sa'an kuu kuatiñuo" tichi ve'e sakua'a ta na kuuchi sa'an satiñu; na keta ta'anchi kuuchi in tu'un cha va ku'a xu'un chi ñivi ñuu;na kuu ta'anchi in tiñu chi ñuuyo. Che'e kuu ta'an in tiñu satiñuo kuenda cha kui'na inio sa'an ñivi ñuu ta'o, inni kua'o chikao chi tiñu

ndaku ve'e nu sakua'a ve kuati. Ku'aya sa'an ñua va kuuchi "sa'an ñuu cha va sana'a ta sa'an ñuu kuu xu'un", vati ku'aya va ni'i sa'aya tundeini, va ku'un tiñua iti nuu chi sa'an ñuu ñivi ñuu.

Takan ndiotuku, vati nini kuuchi in tiñu chaa va satiñu ve'e sakua'a nu va sana'añi chi ve kuati ta chi ra tivaa kuati kuenda sa'an ñuu (chi tiñu nu va kutu'a ra va sana'a sa'an ñua) soko SEP va nde'e tiñua, ta na koo ra va ka'an ñuu ra va sana'a ndi'i kuu sa'an io. Ku'aya saxini mai vati iochi cha satiñuo cha na keta sa'an ñuo kuuchi cha va'a, cha va tindee chi ñivi, ta vati, si kuu keta cha kuiti cha va tindee chi ñuu ñivi ñuu, soko na keta tu'unya na ku'unchi iti nuu, tu ñavi ña va keta tiñu, ku'aya nde'o ndava nda viti.

Inga tu'un nini ndiotuku kuenda tu'un kati tu'un ndi i'a, vati masi kua'a ku'a ka'an ndi soko na saxinio vati kuu kee tiñua iti nuu tu che'e ta va ki'in kuendañi chi, vati ñuu ñivi ñuu kuu satiñu ta'anñi nu va sana'a tiñu chi ve kuati. Sa'an ñuuya cha va'a kuuchi, inga vati, va saka'nu ñivi chi. Chakan, nini sava'o cha saka'nuo ui uni ñuu kuo nu ñu'uya vati nini cha na kuinu in ñu'u multicultural, nu va kuindi ta'an ñivi ñuu ta ndi'iga ñivi, nu kumio cha kuiti chi ñivi ñuu ta ndi'i cha ku'a cha io ñivi ñuo, ta nu kuu kuinu in ñuu nu kuu nde'eñi tichi yo'o ñuu nu kaka tiñu. Io chi cha "samayo" yutu vati ña kuni yo'o.

Takan vati, cha va'a ndiso ñuu vachi kua'a kuia iti chata ta cha va'a indi tichi sa'an ñuu, soko kuuchi in tiñu cha na saxinio, tava cha kuu "tu'un tindee ta'o", kuuchi in tiñu ta in tu'un viti kivia cha iochi cha satiñuo. Na tisoyo tava, "costumbre ñuu", tu'un cha tindee ta'o cha kati maañi ñuu cha kuuchi: Tu'un tindee ta'angan – "Tu'un cha tindee chi ñivi ñuu ta'anyo", ketachi kuuchi in cha kuiti "cha na koo va'o", chakan kucha ndito

ñuo ndava nda viti, vati tiso va'añi ñuñivia chi tu'un ñuu.¹⁷ Tacha chi'i in ñivi, an tacha saka'nuñi in viko ñivi ñuu, va ka'anñi chi ve ma'a cha'nu tave, vati ñi'ya va tiva'a xu'un nda'a ñivi. Ñi ndaa chi xu'un – "ñi kumi xu'un ku ñi'ya", na katio, ra martomo (ra saka'nu viko ra'ya ndukuchiñi). Ku'a cha kati cha kuiti ñivi ñuu. Ora va ki'in kuenda ra kuu martomo xu'un, va ku'a kuendara xu'unya chi ñi ma'aya tañi, ta va tiva'añichi tichi ndo'o xu'un, tava kundasichi chi pañitu kua'a, ñi ma'aya tañi kuuchi in ñivi va'a chi ñivi ñuu, kuuñi in cha kuiti, ñi chika kuiti chi ñuu, cha kuiti, tu'un cha tindeegan, ñi saka'nu chi ñivi ta ñi saka'nu costumbre cha'nu, "kuuñi si'i chito"¹⁸

Ku'a cha vachi ka'o i'a kuenda cha "tiso va'o" ta "chaki va'o" ñuñivia chi tu'un ka'o, ñuu cha tindee chi "ta'an" tacha io tundo'o. Ta kuu katio vati ku'a cha satiuñi kuuchi in tu'un io tichi ñuu ndi'i ñivi ñuu ñu'u Ñuko'yoa, ta ketachi nata'anchi nu io cha chini tuni (ra Santos, 2010) vati, masi cha ni chakoo ñi'ya tichi u'um cientu kuia, tava in cha chini tuni ni ndo'yo ni keta cha chini tuni ñi kukaya (ra Santos, 2010); soko cha'an ndikochi tunda'vi, ku'aya cha'achi chi maa ñi ñua vati kuuñi "tava costumbre" (cha kuu tu'un tindee ta'o) ku'a cha vachi che'e kuuchi in tu'un ñivi ñuu

tava cha kuu viko martomogan, nu tanda'agan, nu sakua ndutañi, nu chi'i ndii ta kua'aga ndi'i cha kuu tichi ñuu, nu ka'an ta'anñi chi ta'anñi, soko ñavi chi ñivi ka'anñi, chi ñuu ka'an ta'anñi, chi ñuu ñivi ñuu, chakan kucha ndatua kutuni ini ñivi chi tava: "Tu'un tindee ta'o", "cha kuiti, cha va'a, ley tindee", vati che'e kuu tiku ñuu ñivi ñuu chakan kucha io nditoñi masi nda'viñi cha kati tundo'o io tichi kivi viti.

Ui uni tu'un nu ndi'i tutua

Kuniu katiu vati tiñu cha ni tai i'a ni tutua ku'a cha saxini tava cha kui ra chika nduku tu'un ta tava cha kui in rai ñuu savi, ta vati ni chike nduku tu'in chio nu iondi tikan chi ndusu ñivi ñuu Ñuu Oko, ñu'u Ñundua ta ñuu kuati io yatigan, ta vati tañu kuni ñua ñuu kuatia, tava ñivi nda'vi ta tava cha kuuñi ñivi ñuu "ñivi ka'an" ku'a cha keta tiñu kuenda cha ni sakanuu ñuu ni kuniu tai i'a nu tutua. I'a kuu cha kee, kuu cha sakua'o ndi'i cha ka'in, vati cha tañu kuniñi inga ñuu ñivi ñuu ñu'u ñuko'yo, masi ui uni sa'an io ta masi ui uni ñuu io soko ña'ni ta'an. Ku'aya, tu'un cha ka'i i'a kuenda cha kuu ka'o ui sa'an na ketachi ve'e nu sakua'a ve kuati na kuuchi in tiñu cha kuu sama ku'a cha io ñuu, vati tu va kutu'ayo in sa'an

17 Tichi nu io tiñu, nu io viko, nu io ña chanu, nu chi'i ndii ta ndi'iga cha kuugan., nu chaku ta'an ñivi ta cha'añi medi lu'u ta tu'añi kati chi iñi chi se'eñi: -va ka'in", va ka'an yatiu an va ku ka'an yatiu -, cha ka'in – an: cha ni cha ka'in an tacha cha'anñi martomo (viko chito'yo): cha koto ña'a che'e kuni katichi vati ndi'i ñivi cha'an cha ka'an, ñavi ñi ña'ani, cha'an ta'an ra kumi tiñu ñuu, cha'anñi cha ka'anñi chi xu'un viko martomo, chi ñi kuu martomogan. Ora va tiinra martomoya xu'un cha nani medi lu'u tava in cha "tindeeñi ku che'e". Ra va tiin xu'unya va ku'un ta'anra, kivi cha, tu chini ñu'u ta'anñi chira, va ku'un ta'anra ku'a cha ni cha'an inga ñivi cha tindee chira, ta tu'añi kati: viti ta'an yo'o yutan ta'an tu yu'u. Tu'un tindee ta'an ku che'e kati ñi tañi. Ñavi chi in ñivi va tiinñi tiñua chi ñuu tiinñi tiñua, chi tu'un tindeeya: tu'un tindee ta'o, vati kua'a ndaa ya'vi cha kuu tu'unya chi ñivi ñuu. Chakan kutuni ini ñi cha kuuchi "cha kuiti chiyo, cha va'a chiyo, ley cha tindee chiyo".

18 Nu ndi'i tiñua, va ka'vi xu'un ni keta chi ñivi, va ka'vi xu'un tiñua. Ndi'iñi va ndukuiti, ta va ka'vi xu'a iti nuuni ñi ma'a ta iti nuuni ra chani'i ñuuya i'a, va ya'a ji'na ñi nde'e tiñu, kumi ta'an rai ta kumi ta'an ñi kuu ña'a (mani ñivi chani'i kuuñi), vati una ta'an ra savi kuu ratra. Ñi cha'nuya ni chakuinda nu ni saka'nuñi viko cha ni kuugan viko martomogan an nu kaa ndiigan. Mani ñi cha'nu chakuinda tacha ñaa kuu, "sutu ndi kuu ra'aya tra" vati ñi'ya tiva'a "tu'un cha tindee ta'o". Ra to'o, ñi to'o ka'an ta'anñi tañi chiñi - "sutundi" ó ñi to'o - "si'i ndi". Ta ndi'i xu'un ni ketaya va nata'vichi iti nuuni ñi cha'nu ta va ku'unchi ndi'i nu ndiseka ñi martomoya, ta ku'aya ta'anda kuenta suini oraya. Ndi'i cha ka'vi xu'un, ta io yaa violín chi ñuu lu'u, va yani tambo ta va tivi tuyoo, ta va ka'an in ra chani'i tunda'vi, va katira yoso xu'un ni keta ta ndaa ndi'i ni nata'vi xu'unya.

va kotoyo ndi'i cha va'a indi tichi sa'anya ta va kutu'ayochi nu kaku tu'un cha saxiniya cha indi tichi sa'an ñuuya ta kuuchi in iti nu chikayo.

Cha va'a ta tu'un cha ka'anyo indi, ke'nichi ta kati tu'un chi sa'an ñuu Ñuko'yo, chi tu'un saka'nu ta chi tu'un chinu inio chi ra ntioo kuuchi in tu'un cha va sana'a ku'a cha va ka'o kuenda cha va sana'a tiñu sa'anya cha na ka'anñi ui sa'an. Na tisoyochi, ku'a cha io sa'an mai, se'en savi Ñuu Oko, tacha va ka'an ta'anñi chi ta'anñi chi ra chani'i, chatiñuñi in tu'un ka'anñi: ku ka'nu xaan ini an ku ka'un jaan ini – "na nduka'nu tundeinigun ku chakan" "na nduka'nu animagun", tu'un cha'an nu kicha'a in cha ndatu'unñi. Che'e kuni kati vati nivi io cha saka'nuñi chi ra chani'i chi ni cha'nu. Inga cha kuu katio vati io cha ku'a ka'o chi ñi kuu ña'a, chakundasi tu'un nini chi tu'unya chi ñi ña'aya. Takan, vati tacha ka'anyo, tacha io ñi ña'a ta ra rai, ta masi ña kua'a an masi in tu'un xini ñi ña'a ndaa in chio, katio maañi – "ellas" ku'aya kuu katio vati chi ñi inda i'a ka'o (masi tui ra kuu rai ndaa i'a). Vachi ñii - "vachi maa ñi ña'agan ta maa ra raigan ku chakan" tacha vachi in ña'a chi iña "rai ta ña'a". Ndaa ñii – "ndaa maa ñi ña'aya ta maa ra raiya tara ku chakan" masi in tu'un ña'a inda ta cientu rai ndaa suini i'a. Chakan ñi kuu ña'aya niniñi, ninichi viti cha cha'ni jaan taru chi ñi ña'a tiempua.

Inga vati io cha kuu ui sa'anya cha kuu tindee chiyo cha na ka'an ta'o chi tu'un sachinuyo, ku'a cha kati ña Silvia Rivera Cusicanqui, vati kati ña'aya vati tiñu va kuinu viti kivia ñivi ñuu kumichichi:

Tu'un kuenda cha sakanuugan katichi vati kuu "ki'vio ta kuu keo tichi kivi" tava in nu ke'e siki ratra pelota an nu siki ratra yaa sikian, ñavi in cha chinu -cha kuitigan

cha ña kuitigan- kuenta tiñu kuenda cha kuni sava'o, ku'a cha ka'an ta'o chi ñivi ta'o ta ku'a cha nde'o ñuñivi. Tu'un kati tu'o kuenda kivi viti ketachi ku'a cha kuo in ñivi ña na ndukuchi cha kuo inni ñivi, ndukuchi cha na kuo tuku tuku ñivi. (Rivera-Cusicanqui, 2010, p. 71)

Che'e kuni katichi vati, tu va kuinu in tu'un cha io tava kivi vitia, soko tu ña kunio na ña koochi ku'a cha saxini ñivi ñuu, soko nini vati na nde'o na satihũu ra kumi tiñu kuenda sa'an ñuuya, ta ndi'i ñivi io nu ñu'uya (ñi kukagan) na tava ndaañi chiñi ku'a cha saxini ñi kuu to'o inga ñuu (ku'a cha ka'an tu'un ndusselianos), cha nata'vi ñu'u cha kuu Sur Global subdesarrollado ta nda naachi chi tu'un cha kuu Norte Global desarrollado ta cha kenda chi ñivi. Tacha nuna che'e kuu soko tu kuu cha kuisoñi chi nu ndicha ku'a cha io ñu'u nu ioyo, cha chatiñuyo chi tu'un ñivi ñuu (ku'a cha va kutu'ayo sa'anñi ta sa'an ñi nda'a ñuu), nu va kuinu tu'un cha chitogan cha chinuchi nu sana'a ra kumi tiñu ñu'u ñuko'yo, nu ka'an ta'anñi ta nu va kutu'a ndi'iyu ta nu va kutuni inio.

Va sana'a tiñua chi ndi'i ñuu io tichi ñu'u ñuko'yo, inga ku'a va ku'un ñuo, cha io ndi'i cha kuu satihũu kuenda tiñu modelu civilizatoriu hegemonico vati cha naa che'e chi ñuñivi nu ta'anda yutu vati viti, nu ña'ni xu'un, nu io cha cha'ni chi ta'o ta ku'a cha kua'an ratra satihũu ratra cha kuaan cha'ni ratra ndi'i cha io nu ñu'uya. Chakan, cha kuu sakakuyo sa'anya ta tu'un cha chitoya, viti cha cha kua'an ndi'ichi cha kati cha ña'niga cha va'a, nini vati koo ndiko ndi'i che'e chi ñivi, chi ndi'i ñi io nu ñu'uya ta chi ndi'i ñuu io cha na kaku in tiñu chaa, 'in ñuñivi nu kuu ki'vi ndi'iga ñuñivi io nu ñu'uya'.

Tutu ni sakua'i

- Ña Alarcón, L. (2002). "Bilingüismo y adquisición de segundas lenguas: inmersión, sumersión y enseñanza de lenguas extranjeras". *Simposio La Investigación y el Desarrollo Tecnológico en Querétaro*, (pp. 124-133). https://luisalarcon.weebly.com/uploads/2/7/8/4/2784997/bilingismo_y_adquisicin_de_segundas_lenguas-_inmersin_sumersin_y_enseanza_de_lenguas_extranjeras.pdf
- Ra Annino, Antonio, (2003). Pueblos, Liberalismo y Nación en México, en A. Annino y F. Guerra (Coords.), *Inventando la Nación* (pp. 399-432). FCE.
- Ra Bartolomé, Miguel, Alberto (1997). *Gente de Costumbre y Gente de Razón, Las identidades étnicas en México*. Siglo XXI Editores.
- Ra Bonfil Batalla, Guillermo (2005). *México Profundo, una civilización negada*, FCE.
- Ña Cámara de Diputados (2025). *Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos*. <https://www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/pdf/CPEUM.pdf>
- Ña Condemarin, M. (2003). Consideraciones sobre la enseñanza de y en lengua materna. En I. Jung y L. López (Comps.), *Abriendo la escuela. Lingüística aplicada a la enseñanza de lenguas* (pp. 182-212). Ediciones Morata, PROEIB-Andes, InWEnt.
- Ña Cruz Rueda, E. (1 de octubre de 2024). ¿Un reconocimiento simbólico? La reforma constitucional sobre los derechos de los pueblos indígenas y afros en México. *Debates Indígenas*. <https://debatesindigenas.org/2024/10/01/un-reconocimiento-simbolico-la-reforma-constitucional-sobre-los-derechos-de-los-pueblos-indigenas-y-afros-en-mexico/>
- Ra Ducey, M. (1999). Hijos del Pueblo y Ciudadanos: identidades políticas entre los rebeldes indios del siglo XIX. En B. Connaughton, C. Illades y S. Pérez (Coords.), *Construcción de la legitimidad Política en México* (pp. 127-151). El colegio de Michoacán, UAM, El colegio de México.
- Ra Florescano, E. (2001). *Etnia, Estado y Nación. Ensayo sobre las identidades colectivas en México*. Taurus.
- Ra Gamio, Manuel, (1992). *Forjando Patria*. Editorial Porrúa.
- Ra González Casanova, P. (1963). Sociedad plural, colonialismo interno y desarrollo. *América Latina*, 6(3), 15-32.

- Ra González Casanova, P. (2006). Colonialismo interno. En A. Borón, J. Amadero y S. González (Eds.), *La teoría marxista hoy* (pp. 409-434). CLACSO.
- Ra Guardino, P. (2001). *Campesinos y Política en la Formación del Estado Nacional. Guerrero 1800-1857*. Gobierno del Estado de Guerrero, Instituto de Estudios Parlamentarios Eduardo Neri.
- Ra Hamel, R., Erape, A., Hernández, M., Márquez, H. (2014). T'arhexperakua 'creciendo juntos'. Investigación-acción colaborativa entre maestros p'urhepechas, investigadores y estudiantes de la UAM para el desarrollo de una educación intercultural bilingüe. *Archipiélago*, 52-62.
- Ra Jurado, I. (2022). Vigencia trans-histórica del concepto de colonialismo interno y pueblos indígenas en México. *Revista Tlatelolco. Democracia democratizante y cambio social*. Dossier especial sobre los 100 años del pensador mexicano Pablo González Casanova. 52-69.
- Ña La Coperacha (16 de julio de 2019). "Rechazan consulta para Reforma Constitucional sobre derechos de pueblos indígenas". *La Coperacha*. <https://lacoperacha.org.mx/rechazan-consulta-reforma-constitucional-sobre-derechos-pueblos-indigenas/>
- Ra Lira, Andres (2001). "Los indígenas y el nacionalismo mexicano", citado en (pp. 24-25) Enrique Florescano, *Etnia, Estado y Nación. Ensayo sobre las identidades colectivas en México*, México Taurus, pp. 366-367.
- Ra López, L. (2003). ¿Dónde estamos con la enseñanza del Castellano como segunda lengua en América Latina? En I. Jung, L. López (Comps.), *Abriendo la escuela. Lingüística aplicada a la enseñanza de lenguas* (pp. 39-71). Ediciones Morata, PROEIB-Andes, InWEnt.
- Ra Navarrete, F. (1999). Las fuentes de tradición indígena más allá de la dicotomía entre historia y mito. *Estudios de Cultura Náhuatl* (30), 231-257.
- Ra Rivera Cusicanqui, Silvia (2010). *Ch'ixinakax utxiwa : una relexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Tinta Limón.
- Ra Santos, B. (2010). *Descolonizar el saber, reinventar el poder*. Ediciones Trilce.